

LUTFULLAH HALÎMÎ'NİN TECNÎS, MECAZ VE TEŞBİHLER ÜZERİNE RİSALESİ

Muhittin ELİAÇIK¹

ÖZET

Divan şairlerinin eserlerinde kullandıkları edebî sanatlarla ilgili tezkirelerde yapılan değerlendirmelerde “sanâyi-i şî’riyye, sanâyi-i eş’âr, sanâyi-i bediyye” gibi ifadeler geçmekle beraber bunlarla hangi edebî sanatların kastedildiği açıkça söylenmemiştir. Birtakım izler bu ifadelerle tecnîs, teşbîh, mecâz, îhâm gibi edebî sanatların kastetildiğini gösterse de bir kesinlik arzetmemektedir. Tezkireciler şair ve eser değerlendirmelerini edebî sanatlardan ziyade, hayal, nükte, hüner, sihr, i’câz, hüsn vb. kriterler üzerinden yapmışlardır. Bu değerlendirmelerde edebî sanatların bunlardan ibaret olduğu yönünde bir kanaat edinilmekte, bazen de edebî sanat olarak sadece tecnîsin adı geçmektedir. Bundan dolayı Osmanlı şair ve münşileri zaman zaman teşbîhât, tecnîsât, mecâzât gibi başlıklar altında risaleler yazarak edebî sanatları bu çerçevede inceleyip tasnif etmişlerdir. Zaten klasik belâgat kitaplarında edebî sanatların kökü mecaz olarak geçmekte, teşbih bir bakıma bunun en önemli dalı olmakta ve tecnîs de ses ve anenge dayalı yapıları bulunmaktadır. Bu konuda eser kaleme alan âlim şairlerden birisi de Bahrû'l-garâib adlı Farsça-Türkçe sözlüğüyle tanınmış bir sözlükçü, fakih, şair ve tabip Lutfullah Halîmî'dir. Onun “Hâzihi risâletün fî-beyânî't-tecnîsât ve't-teşbîhât ve'l-mecâzât” başlıklı risalesinde cinas, teşbih ve mecaz kaideleri Türkçe örneklerle açıklanmıştır. Müellif bu konulara Bahrû'l-garâib adlı eserinin şerhinde de kısaca değinmiş, ancak bu risalesinde bu konuları daha ayrıntılı bir şekilde ele alıp açıklamıştır. Ele alınan bu terimlerin bilinen tanım ve tasniflerinden farklı bir şekilde ele alınıp açıklandığı dikkati çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Belagat, Lutfullah Halîmî, Risale, tecnîs, teşbîh, mecâz.

¹ Prof.Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Bölümü, meliacik63@yahoo.com

A TREATISE ON THE PUN, SIMILE AND METAPHOR WRITTEN BY LUTFULLAH HALIMI

ABSTRACT

In the assessments in tezkires about the literary art that the dewan poets used, there is some expressions like “literary arts, fine arts” and it is not mentioned which literary art is meant. Some trails show that there is meant literary arts like pun, simile, metaphor, îhâm, tevriye but it is not certain. The tezkire authors made their assessments in dream, wit, skill, magic, unique, greatness criteria rather than literary arts. In this assessments it is thought that literary arts consist only of them and sometimes there is only called pun as literary art. Because of that the Ottoman poets and authors, from time to time, classified and examined the literary arts by witing tractates of which tittles are teşbîhât, tecnîsât, mecâzât. Books, literary arts, classical rhetoric is already going through the root metaphor, simile, and in a way that it becomes the most important branch of the leaves tecnis are based on the sound and harmony. One scholar poet who wrote work about this topic is Halimi who well-known with Bahr al-garâib Persian-Turkish dictionary. In his “Hâzihi risâletün fî-beyânî’t-tecnîsât ve’t-teşbîhât ve’l-mecâzât” entitled tractate, pun, simile and metaphor bases are explained with turkish examples. The author shortly mentioned about this subjects in his article’s commentary, but in this tractate, he explained the topics more detailed. It takes attention it is handled very different from the terms handled with the known definition and classifications.

Keywords: Rhetoric, Lutfullah Halimi, Risala, Tecnis, simile, metaphor.

GİRİŞ

Osmanlı'da belâgat dersleri ve konuları genellikle Sekkâkî'nin Arapça *Miftâhu'l-Ulûm*'u ve bu eserin özeti ve şerhi mahiyetindeki Kazvî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ı ve Taftazânî'nin *el-Mutavvel* adlı eserleri ile Reşidüddin Vatvat'ın *Hadâiku's-sihr fî-dekâiki's-şî'r*'i gibi eserlerden öğrenilmiştir. Üskübî Mehmed bin Mehmed Altıparmak'ın *Şerh-i Telhîs-i Miftâh*'ı ve İsmâil-i Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha*'sı ise *Telhîs*'in birer açıklamasıdır. Tanzimat döneminde yazılan belâgat kitapları ise, Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyyât*, Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* örneklerinde olduğu gibi, genellikle batılı tarzda ele alınıp anlatılmıştır. Belâgatin bazı bölümlerini ele alıp açıklayan eserler de olup, bunlardan Mustafa Süruri'nin üç bölümden oluşan *Bahrü'l-Ma'ârif*'inin ikinci ve üçüncü bölümlerinde tecnis, mecaz, teşbih gibi sanatlar anlatılmış; Şeyh Ahmed el-Bardahî'nin *Kitâbu Câmi'i'l-Envâ'i'l-edebî'l-Fârisî*'si Farsça-Türkçe sözlük olup son bölümünde tecnisât, teşbihât, mecâz-ı mürsel, aruz, muammâ gibi terimler açıklanmış; Müstakimzâde'nin *Istîlâhâtü's-şî'riyye*'sinde edebî terim ve sanatlar çok sathî anlatılmış; Alî bin Hüseyin Amâsî'nin *Risâletin Mine'l-Arûz ve Istîlâhi's-Şî'r*'inde ise muammâ, cinas, ihâm, teşbih gibi edebî sanatlar özetlenmiştir (Coşkun 2002; 2003:97-130; 2008:63; Dağlar 2007:321; Kaçar 2011:212-213; Şaban 2011:108; Saraç 2004:311-344, 2001).

Osmanlı şairleri şiir ve şairle ilgili değerlendirmelerinde, klâsik Arap belâgat kitaplarında yer alan ve günümüzde de kullanılan edebî sanat terimlerinin yerine daha ziyade hayal, nükte, hüner gibi kelimeleri kullanmışlardır. Tezkire, divan vd. divan edebiyatı mahsulleri incelendiğinde edebî sanat terimi olarak daha ziyade mecaz, istiâre, kinâye, teşbih, tevriye, tecnis gibi temel terimlerin kullanıldığı; tecnis, mecaz, teşbihin ise daha kapsayıcı bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Şeyh Gâlib'in bir gazelinde tevriye ve tecnisi şiirin değerlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullandığı bilinmektedir (Coşkun 2002).

Tecnis, teşbih ve mecazlar üzerine risale kaleme almış âlim şairlerden birisi de Lutfullah Halîmî'dir. Önce Halîmî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verelim.

Lutfullah Halîmî

Bahrü'l-garâib adlı Farsça-Türkçe sözlüğüyle tanınan bir dil âlimi, fakih, şair ve tabip olup aslen Sivaslı, doğup büyüdüğü yer ise Amasya'dır. Eserlerinde adı Lutfullah, Halîmî veya Lutfullah bin Ebû Yûsuf el-Halîmî, dedesinin adı ise Abdülhalîm olarak geçmektedir. Kaynaklarda Acem diyarından geldiğinin belirtilmesi ve Farsça'ya olan hâkimiyeti asıl öğrenimini İran'da yaptığını göstermektedir. Fâtih ve II. Bayezid devirlerinde kadılıkklar yapmış, Fâtih'in sadrazamlarından Mahmud Paşa'nın himayesini görmüş, Sivas kadısı iken Amasya valisi Şehzâde Bayezid'i kötü alışkanlıklara alıştıranlara engel olmak istediği için iftiraya uğramış ve 1474'te azledilerek Tokat'ta hapsedilip üç ay hapis yattıktan son-

ra suçsuzluğu anlaşılarak serbest bırakılmıştır. Uğradığı muameleden çok etkilenerek olanları padişaha şifreli bir Arapça kaside-i tâiyye ile anlatmış, 1475'de İstanbul'a gittiğinde de bu kasideyi şerhederek Şehzâde Bayezid'i kötü alışkanlıklara alıştıranları ve kendisine kötülük edenleri padişaha bildirmiş ve bunun üzerine padişah da Amasya'ya bir heyet göndererek olayı araştırmış ve gelen rapor üzerine Şehzâde Bayezid'in çevresindekilerden Mahmud Paşa, Tâci Bey ve Abdurrahman Efendi'nin idamını, diğerlerinin de azlini emretmiş, Tâci Bey Bağdat'a, Abdurrahman Efendi İran'a kaçmış, Mahmud Paşa ise idam edilmiştir. Halîmî'nin Arapça ve Farsça'yı çok iyi bildiği, lügat, edebiyat, tıp ve ferâiz konularında büyük bir âlim ve şairliğinin çok güçlü olduğu eserleri ve yapılan değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. II. Bayezid devrinde öldüğü bilinmekle beraber, Keşfü'l-zunûn'da 1495 yılında maktûlen öldüğü kaydedilmiştir. Bazı kaynaklarda (Sicill-i Osmânî, Hediyyetü'l-ârifin, Fihristü Mahtûâtı't-tıbbi'l-İslâmî, Kûnhü'l-ahbâr, Kâmüsü'l-a'lâm) Yavuz devrinde sultana hocalık yapan ve 1516 Mısır seferinde ölen Halîmî Çelebi ile karıştırılarak ölüm tarihi 1516 olarak gösterilmiştir (Erkan, 1999:341).

Halîmî'nin bilinen 11 eseri olup bunların başında Lugat-ı Halîmî diye de bilinen Bahrü'l-garâib gelir. Bu eser, 1446'da nazmen yazılmış ve büyük ihtimalle Sivas kadılığında Amasya valisi Şehzâde Bayezid'e sunulmuş, anlaşılması güç olduğu için de ayrıca şerhedilip iki defter hâlinde düzenlenmiştir.

Kitâbü Tâ'iyyeti'l-Halîmî ma'a şerhihâ. Sivas kadılığından azledilerek Tokat'ta hapsedilmesi üzerine Fâtih'e yazdığı 51 beyitlik Arapça kaside ve şerhi olup aruzun dört müstef'ilün kalıbıyla yazılmıştır.

Gülşen-i Zibâ. 1458'de Fâtih'e sunulan tıbbâ dair Farsça manzum bir eser olup tabîiyyât, zarûriyyât ve maraz başlıkları altında üç bapla çeşitli fasıllardan oluşmuştur.

Farsça Kur'an Tercümesi. 1478'de tamamlanan bir Mushaf olup, her kelimenin mânası satır altına yazılmıştır.

Muhtasarü'l-eşkâl ve şerhuhû. Ferâiz-i Halîmî adıyla da bilinip İslâm miras hukuku üzerine bir eserdir.

Hâşiyetü Halîmî ale'l-Hayâlî. Necmeddin en-Nesefî'nin İslâm akaidine dair risâlesinin Sadeddin et-Teftâzânî tarafından yapılmış şerhine Hayâlî 'nin yaptığı hâşiyenin hâşiyesidir.

Musarrihatü'l-esmâ. 1468'de tamamlanıp II. Bayezid'e sunulan bu eser, Cevherî'nin es-Sihâh'ı ile İbn Düreyd'in el-Cemhere'si, İbni Fâris'in Mücmelü'l-lugası ve diğer eserlerden seçilen Arapça isimlere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilerek satır arası tercüme şeklinde düzenlenmiş bir isimler sözlüğüdür.

Tuhfe-i Mukaddimetü'l-luga. Farsça'dan Türkçe'ye manzum bir sözlük olup, aruz vezniyle 11, 26, 12 ve 11 beyitlik dört parçadan oluşmuştur.

Mir'âtü't-tayyibîn. 1461'de Farsça olarak yazılmış tövbe hakkında bir risaledir.

Risale fî-beyânî kavâidi'l-muammâ. Bahrü'l-garâib şerhinden nakledilen Farsça muammâ kaideleri Türkçe açıklanıp örneklendirilmiştir.

Risale fî-tecnîsât ve't-teşbihât ve'l-mecâzât. Cinas, teşbih ve mecaz kaidelerini Türkçe açıklayıp örneklendiren mensur bir risale olup, bu konular Bahrü'l-garâib şerhinde kısaca değinilip açıklanmıştır (Erkan 1999:341-343).

Cinas, Mecaz ve Teşbihlere Dair Risale

Halîmî'nin *Risale fî-tecnîsât ve't-teşbihât ve'l-mecâzât* başlığını taşıyan bu eseri cinas, teşbih ve mecaz kaidelerini örneklerle açıklamaktadır. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Aşır Efendi nr.430/7'da kayıtlı olup, risale bu nüshanın 67b-70a yapraklarında yer almaktadır. Ayrıca, bazı mühim lügat kitaplarının nüshalarında da eksik şekilde kayıtlarına rastlanmaktadır. (Mesela, Tuhfe-i Şâhidî nüshası, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütb., 22 Sel 6183/2, vrk.22a-24a) Bu risalede cinas ve türleri bazı eserlerdeki tanım ve tasniflere göre farklı ele alınmış olup, bu farklılıkları başka bir makalede inceleyeceğiz. Burada önce risaleyi günümüz Türkçesi ile sadeleştirerek vermek istiyoruz.

Bu risâle tecnisler, teşbihler ve mecâzların bildirilmesi üzerinedir

Tecnisler

İki lafzın birbirine mütenasip olması olup, harflerin çoğunun aynı olması ile genel olarak yedi çeşittir: *tam, nâkıs, müzeyyel, mükerrer, mürekkeb, mutarraf, hatt.*

İki veya daha fazla lafız; söz, yazı, hareke ve harf sayısınca bir olup hiçbirisi birleşik olmazsa *tecnîs-i tâmm* olur. Mesela iki yerde, iki mânâya gelen *har* sözünün gelmesi gibi. Nitekim Mevlânâ hazretleri: *Gûş har be-frûş dîger gûş-ı har-în sühan-râ der-ne-yâbed gûş-ı har* diye buyurdu. Türkçede mesela: *Garîb mi degerise gezdüm çü dürr-i yetîm, ki göz yaşlı olur her ki ola garîb ü yetîm* denilir. İlk örnekte biri isim biri fiil olup aynı türde degildir ve buna *müstevfâ* derler. İkinci örnekte ikisi de aynı türdendir ve *mütemâsil* derler.

Eğer iki lafız harfçe bir olup harekece ayrı olursa *tecnîs-i nâkıs* olur; *pür-per, şeker-şûkr* gibi. Bazıları buna görünüşte değişme olduğu için *tecnîs-i muharref* demişlerdir: Ama *tecnîs-i nâkıs, tecnîs-i zâidden* ve *tecnîs-i mükerrerden* daha geneldir.

Tecnis-i müzeyyel de denilen tecnîs-i zâid: hareke ve harflerde tam birlik olup, birisinin sonunda ziyade harf gelirse çeşm-çeşme ve per-pervâne gibi, ziyade harf olduğundan dolayı zâid dediler; ziyade zeylinde yani eteğinde olduğundan dolayı da müzeyyel deyip adını ona harf ziyade olana tahsis ettiler.

Eğer birisinin evvelinde ziyade harf olursa dem-âdem, sâk-mesâk, şek-eşek gibi, tecnîs-i mükerrer olur. Bazıları tecnîs-i nâkıs adını ziyade harf olduğu durumda kullanarak bu adı tecnîs-i zâidden ve tecnîs-i mükerrerden daha genel tuttu ve ziyadenin ortada olmasını da ona dahil ettiler, cidd ü cehd ve şerr ü şehriş gibi.

Tecnîs-i mürekkeb tıpkı tecnîs-i tâmm gibi olup, hatta aslında onun bölümlerindendir ve sözde, hareketlerde ve harf sayısında ikisi birdir. Ama bir veya iki tarafında birleşiklik vardır; bir tarafında olan iki veya üç lafızdan mürekkeptir dilâver-dil-âver, mercân-mer-cân gibi. Yazılışça bir olmayan ilk örneğe mefrûk denilir; yazılışça bir olan ikinci örneğe ise müteşâbih denilir. İki tarafda olana örnek: der dih-der-dih ve bir âteş-ber-âteş gibi. İki lafızdan fazla mürekkeb olana örnek: Biz ki bu bendile müşğîn saçunun bendesiyüz - Biz neyüz k'olmuş anun bir kılının bendesiyüz.

Tecnîs-i mutarraf sonlarında farklı bir harf olmasıdır gâfir-gâfil, hûb-hûn, balı-balık gibi. Eğer her birisinden iki harf farklı olursa tecnîs fevt olur gâfil-gâsık ve hûn-hired gibi; çünkü harflerin çoğunda birlik olması tecnîsin şartındandır. Bu söz sülâside ve rubâ'ide kabul edilir, ama humâside, sūdâside ve sübâ'ide her birisinin sonunda iki harf farklı olduğundan, tecnîs-i mutarraf olması müstahrec-müstahdem gibi uzak değilse de itibar edilmemiştir. Bazıları tecnîs-i mutarraf adını tecnîs-i zâid diye nakl ettiğimize kullandı. Harflerin farklılığı ile olan tecnîs gerek o farklılık başta, gerek ortada ve gerekse sonda olsun iki hâlden uzak değildir. O iki farklı harf arasında mahrec yakınlığı olursa tecnîs-i muzâri' denilir ecel-acel ve cîr-cifr-cimr ve hayr-hayl gibi. Eğer mahrec yakınlığı olmazsa tecnîs-i lâhık denilir sefer-seher ve hased-hasen gibi. Kalb-i kül ve kalb-i ba'z şekillerini de feth-hatf gibi tecnîs türlerinden sayıp tecnîs-i kalb dediler.

Tecnîs-i hatt iki veya daha fazla lafzın durum, şekil ve yazılışta bir, noktada ise farklı olmasıdır, 'âkil-gâfil ve per-ter gibi. Buna tecnîs-i tashîf, tasvîr, resm, nakş, şekl, hey'et, hayâl, misâl ve alâmet gibi lafızlarla ad verilir ve teşbih edatı ile maksat oluşur. Bu tecnîs ancak yirmiiki harf arasında olur. Mısırlılar uğraşıp birisinin dişlerinde yüzüymibeş çeşit şekil ortaya koydular. Bazıları yazılış şekline ve bitişip bitişmeye bakmadılar ve hasen haşeb metâ te'ûdu mes'ûd arasında tecnîs ve tashîf vardır dediler.

Teşbihler

Şiir ve güzel sanatların birisi de teşbih olup, teşbih-i mutlak, teşbih-i meşrût, teşbih-i kinâyet, teşbih-i tesviye, teşbih-i aks, teşbih-i izmâr, teşbih-i tafdîl şeklinde yedi çeşittir.

Teşbih-i mutlak: Bir şeyin bir şeye mutlak surette benzetilmesidir: Yüzün güldür saçın sümbül dişün dür - Velâkin âşık öldürmek işündür gibi.

Teşbih-i meşrût: Bir nesnenin varlığının şart edilip benzetilmesidir. Meselâ, servin cânı ve yürüyüp nâzile salınması olsaydı boyun ona benzerdi.. Mâh derdim yüzüne ey nûr-ı âlem, mâh eger serv-kâmet sükkerîn-leb anberîn-perçem meh bâşed.

Teşbîh-i kinâyet: Müşebbeh, kinâye ile gizlice söylenmez ve teşbîh edatı zikredilmez. Mesela, gonca deyip dudak, nergis deyip göz kasdedilir. La'lün deminde mu'ciz-i İsadur arzum - Vaslun serinde cennet-i a'lâdur arzum.

Teşbîh-i tesviye: Aşık bir nesnesini maşukun bir nesnesine benzetir. Mesela: Belün ü hem saçun gibi inceldüm - Ağızun gibi hâlüm teng oldu. Düşeli aşk eline ben keşâkeş - Kaşun yayı gibi kaddüm ham oldu.

Teşbîh-i aks: Bunu ona benzettikten sonra dönüp onu da buna benzetip her birisini vech-i şebih üzerine açıklamaktır: Ten vuslatun safâsı ile cân gibi latîf - Cân fûrkatün küdüretiyle ten gibi kesîf.

Teşbîh-i ızmâr: Teşbîh amacı olmayıp, aksine ta'rîzle nasıl ve niçin diyerek bir şey nisbet edilir: Hûnî gözün tutam ki harâmî degüldurur - Yağmalayup gönül evini nişe kan döker

Teşbîh-i tafdil: Teşbîh ettikten sonra müşebbeh olanda üstünlük ispat etmektir. Mâh dirdüm haddüne ey nûr-ı âlem lîk mâh - Serv-kâmet sükkerin-leb anberîn-perçem degül.

Mecâzlar

Mecâz-ı mürsel, mecaz ile gerçek anlam arasında benzetme ve benzeme yönü olmaksızın tam bir ilgi olmasıdır. Eğer benzetme olursa istiâre olur; şöyle ki müşebbehün-bihin ismi kullanılıp karine ile müşebbeh kasdedilir: bilgilü arslan ve atlu kurt deyip bahâdir kasdetmek gibi. Muteber ilgilerin türleri çok olup yirmi beşe dek sayılmıştır. Burada birçok yaygın ve yitik olan nazmedilip bildirildi. Âcemiler o işten hep haberdar olsun ki zamanla yerleşip tutulur.

Mecâz-ı mürsel alâkasının çeşitlerinden birisi, bir şeye kendi parçasının adını vermektir; rakîbe göz denilmesi gibi, göz rakîb olanın parçasıdır; rakîb olmasındaki maksat bu parçanın fiili olduğu için bu parçanın ismi verilip başka parçaların ismi verilmedi; nitekim yâr ve yardımcı olana el derler.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye kendisini kapsayan bütünün adını vermektir; parmak ucuna parmak adını vermek gibi. Yec'alüne esâbi'ahüm fi-âzânihim mine's-savâ'ik. Burada amaç mübalağadır, yıldırımdan bir şey işitmek için bütün parmaklarını kulaklarına sokarlar.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye sebebinin adını vermektir; ota yağmur adını verdikleri gibi ki ra'aynâ gaynen ve ra'aynâ mataren derler, yani otardık yağmuru, yani yağmur sebebiyle biten otu. Bunun gibi: filan atasının kanını yer derler, yani yağmur diyet olup, atasının kanı ona sebeptir.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye müşebbebinin adını vermektir, yağmura ot adını verdikleri gibi ki emtareti's-suhubü nebâte'l-cibâli derler. Yani bulutlar dağların otunu yağdırdı; yani yağmuru ki ota sebeptir, ot onun müşebbebidir.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye evvelde olduğu hâlin adını vermektir; nitekim kan eden kimseyi kısas edip öldürdükten sonra tusallûne ale'l-kâtîli derler; yani kâtîlin namazını kılasınız. Kısas olunan kimse aslında o hâlde kâtîl değil maktûldür. Kâtîl adı evveldeki adıyla verildi. Ve bunun gibidir ki Allahu teâlâ'nın yüce kavli ki ve âtu'l-yetâmâ fi-emvâlihîm yani bâliğ olduktan sonra yetimlere mallarını veriniz, yani evvelde yetim olanlara; çünkü bâliğ olduktan sonra yetim denilmez.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye gelecekte olacak hâlin adını vermektir. Henüz saklanan şıraya şarap adı vermek gibi. Allahu te'âlâ buyurdu: innî erânî a'sıru hamren. ey 'asîren

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye mahallinin adını vermektir. Nitekim dağı avladık ve oluk aktı derler; avlanan canavardır dağ onun mekanı ve mahallidir ve akan sudur oluk onun mahallidir.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye kendisinde bulunan hâlin adını vermektir. Nitekim denizde bir kimse boğulsa gemide boğuldu derler. Deniz, kendisinde hâl olan geminin mahalli olduğundan denize hâlin adı verildi. Bunun gibi, garku'l-âşık fî'l-câriyeti misali güzel latifelerdendir. Her ne kadar câriyeden maksat gemi olsa da, âşık sözünden sonra geminin sözleri arasında bundan mülayimi yoktur; yine onun gibi boğulana câriye sözünden önce söylenecek âşıktan mülayimi yoktur, yoksa misal garika recülün fî's-sefineti demekle tamam olurdu.

Onun çeşitlerinden birisi de bir şeye aletin adını vermektir. Nitekim dua dileyip sonra güzel dil ve kelime-i şehâdet kasederler ki dil onun aletidir. Ve bahadır kimseye, iyi kılıç bahadırın aleti olduğundan iyi kılıçtır derler.

Üstünlük bulmak arzu edilen şeylere talip olan Lutfullah el-Halîmî, Allahu teâlânın lutfuna ve keremine istikamet üzere uyup îhâm ve tevriye yolu bir şeyler yazdı. Risale Allah'ın yardımıyla burada bitti.

METİN

HÂZİHİ RİSÂLETÜN Fİ-BEYÂNİ'T-TECNİSÂT VE'T-TEŞBİHÂT VE'L-MECÂZÂT

(67b)Tecnîs tenâsüb-i dü-peyker ilh... Ya'nî tecnîs iki lafzuñ biribirine müteñnâsib olmasıdır. Ekşer-i hurûfî müttefik olmak üzerine istikrâyile yedi nev' dır: Tecnîs-i tâmm tecnîs-i nâkış tecnîs-i mükerrer tecnîs-i mürekkeb tecnîs-i mu'tarraf tecnîs-i hâttır

Tâmm-est eger dü-lafz veyâ biş, der-güft ü nüvişt şüd berâber, der-her-dü terekkeb ü taharrük, mânend şevd çü der-dü-câ har Ya'ni tecnîs-i tâmm oldur ki iki lafz yâ dahı ziyâde telaffuzda ve kitâbetde ve harekâtde ve sekenâtde ve 'aded-i hurûfda bir ola hiçbirisinde terkib olmaya ya'nî iki lafzdan mürekkeb olmaya meşelâ iki yerde har lafzı gelse iki ma'nâya nitekim Hâzret-i Mevlânâ

ḳaddesana'llahu bi-sırrihi'l-a' lā buyurdı güş ḥar be-früş diğەر güş-ı ḥar. İñ süḥan-râ der-ne-yâbed güş-ı ḥar- Türkîde meşelâ ğarîb mî deġerise ġezdüm çü dürr-i yetim, ki göz yaşlı olur her ki ola ğarîb ü yetim. Evvelki mişâlde ki biri ism ve biri fî'ldür bir nev'den degildür müstevfâ dirler. İkinci mişâlde ikisi bir nev'dendür mütemâşil dirler.

Ger bâ-ḥareket-i muḥâlîf âyend, nâķış şevved ism çün pür ve per. Ya'ni eğer iki lafz ḥurûfda bir olalar ve ḥarekâtı ve sekenâtı muḥâlîf olalar tecnis-i nâķış ola pür ve per gibi ve şeker ve şükr gibi. Ba'zı fuḫalâ buña tecnis-i muḥarref didiler hey'etlerinde inḫirâf olduğı sebebden, tecnis-i nâķış 'âm tutdı tecnis-i zâyidden ve tecnis-i mükerrerden.

Zâyid ki müzeyyel ism şüd nîz ḥarf ve ḥareket be-her dü yekser der âḫir yek ziyâde bâşed çün çeşm ve çeşme ey ḥünerver. Ya'ni tecnis-i zâ'id ki tecnis-i müzeyyel daḫi dirler ḥarekâtı ve ḥurûfda tamâm ittîfâķ olduġdan soñra birisinin âḫirinde ziyâde ḥarf gele çeşm ve çeşme, ve per ve pervâne gibi zâ'id didiler ziyâde ḥarf olduġından ötürü müzeyyel didiler ziyâde zeylinde ya'ni eteginde olduġından ötürü müzeyyel adını aña ḥarf ziyâde olana taḫşîş itdiler.

Ger zâyid yek der-âyed çün âdem ve dem bi-gü mükerrer Ya'ni tecnis-i mükerrer oldur ki birisinin evvelinde ziyâde ḥarf ola dem ve âdem ve sâķ ve mesâķ, ve şek ve eşek gibi; ba'zı fuḫalâ ki tecnis-i nâķış laķabını ziyâde ḥarf olan şüretde iştilâḫ idinüp tecnis-i zâ'idden ve tecnis-i mükerrerden 'âm tutdı ziyâde ortasında olduğı daḫı anuñ aķsâmından kıldı cidd ü cehd ve şerr ü şehḫ gibi.

Tecnis-i mürekkeb (68a) ân-çünân-est lîkin be-terekküb-est der-ḥür, der her dü ve çü derdih-est der-dih, der-yek çü dilâver ve dil-âver Ya'ni tecnis-i mürekkeb hemân tecnis-i tâmm gibidür, belki ḥaķîkatde anuñ aķsâmındandır telaffuzda ve ḥarekâtı ve sekenâtı ve 'aded-i ḥurûfda ikisi birdür, ammâ bir tarafında veyâ iki tarafında terekkeb vardır, iki lafzdan yâ üç lafzdan mürekkebdür bir tarafında olanuñ, dilâver ve dil-âver ve mercân ve mer-cân gibi. Evvelki mişâl ki resm-i kitâbetde bir degildür mefrûķ dirler ve ikinci mişâl ki resm-i kitâbetde birdürler müteşâbih dirler. İki tarafda olanuñ mişâli der dih ve der-dih ve bir âteş ve ber-âteş gibi, iki lafzdan ziyâdeden mürekkeb olanuñ mişâli: Biz ki bu bendile müşġin şaḫuñ bendesiyüz, biz neyüz k'olmuş anuñ bir kılınuñ bendesiyüz.

Tecnis-i muṭarraf ân-çünân-est, ġez her dü dü-ḥarf şüd muġayyer. Ya'ni tecnis-i muṭarraf oldur ki âḫirlerinde bir ḥarf-i muġâyir ola ġâfir ve ġâfil, ve ḥûb ve ḥûn, ve balı ve balıķ gibi. Eğer herbirisinden iki ḥarf muġâyir ola tecnis fevt olur ġâfil ve ġâsıķ ve ḥûn ve ḥired gibi, zirâ ki tecnisün ekser-i ḥurûfda ittîfâķ şartındandır. Bu söz sülâşide ve rubâ'ide müsellemm ammâ ḥumâside ve sūdâside ve sübâ'ide âḫirinden her birisinin iki ḥarf muġâyir olmaġla tecnis-i muṭarraf bulunmak ba'id degildür, müstaḫrec ve müstaḫdem ve sefercül ve seferşüh gibi, lîkin i'tibâr itmemişlerdür. Ba'zı fuḫalâ tecnis-i muṭarraf adını tecnis-i zâyid diyü naķl eyledüğümüze didi ve muġayeret-i ḥurûfile olan tecnis gerekse ol muġayeret evvelde olsun gerekse ortada olsun gerekse âḫirde olsun iki ḥâlden ḥâlî degildür yâ budur ki ol iki muġâyir gelen ḥarfler arasında ḫurb-ı maḫrec ola veyâ olmaya eğer ḫurb-ı maḫrec olacaķ olursa tecnis-i muṭarraf dirler didi ecel ve 'acel ve cîr ve cîr ve cimr, ve ḫayr ve ḫayl gibi. Eğer ḫurb-ı maḫrec olmayacaķ olursa tecnis-i lâḫıķ dirler

didi, hemve ve lemze, ve sefer ve seher, ve hased ve hasen gibi, ve kalb küll ve kalb-i ba'z şüretlerini dağı feth ü hatf ve 'avrât ve rev'ât gibi tecnis envâ'ından tıtdılar tecnis-i kalb didiler.

Tecnis-i haţ-est çün bi-keş şüd, mişl-i diger-eş be-şekl ü peyker ilh Ya'nî tecnis-i haţ oldur ki hey'etde ve şüretde ve resm-i kitâbetde iki lafz veyâ dağı ziyâde bir olalar, ammâ noktada muhâlif olalar 'âkil ve gâfil ve per ve ter gibi. Buña tecnis-i taşhîf dağı derler ve taşvîr (68b) ve resm ve nakş ve şekl ve hey'et ve hayâl ve mişâl ve 'âlâmet mişillü lafzlarla ta'bir olunur ve edât-ı teşbihle kaçd olunur. Bu tecnis ancak yigirmi iki harf arasında câri olur. Ve ehl-i Mısr tevağğul eylediler birisinin dendânelerinde yüz yigirmi beş muhtelif şüret eylediler. Ba'zılar şüret-i kitâbete ve ittişâl u infişâle nazar eylemediler hasen haşeb metâ te'ûdu Mes'ûd arasında tecnis ve taşhîf vardır didiler. Bir şâ'ir zindânda maḥbûs idi ḥabs iden bege işbu beytleri yazup gönderdi: "yâ seyyiden mâ-lehu nazîr-ve zikrûhu fi'l-verâ keşir ,ene taḥtebisni bi-zelli şicn-fe-küllî seyf le-hu cefîr" İkinci beytle kaçd eyledi ki "ente ḥasisün nezlün şahîfün kelbün sıfletün ḥaķîrûn"

Ender-beyân-ı şan'at-ı teşbîh ilh. Ya'nî şanâyi'-i şî'riyye ve bedâyi'-i muḥassene, birisi ki teşbihdür tettebbu' ve istikrâyile yedi nev'dür: teşbih-i muṭlaķ teşbih-i meşrûṭ teşbih-i kinâyet teşbih-i tesviye teşbih-i 'aks teşbih-i izmâr teşbih-i tafdîl.

Teşbih-i muṭlaķ oldur ki bir nesneyi bir nesneye beñzedeler muṭlaķâ. Yüzün güldür saçun sünbül dişün dür - Velîkin 'aşîķ öldürmek işündür.

Teşbih-i meşrûṭ. Ya'nî teşbih-i meşrûṭ oldur ki bir nesnenün vücûdını şart idüp beñzedeler meşelâ servün cânı ve yürüyüp nâzile şalınması olsaydı boyuñ aña beñzerdi. Mâh dirdüm yüzüne ey nûr-ı 'âlem mâh eger-Serv-ķâmet sükkerin-leb 'anberin-perçem meh başed

Teşbih-i kinâyet: Ya'nî teşbih-i kinâyet oldur ki müşebbeh kinâyetile gizlû telaffuz olunmaya edât-ı teşbih zıkr olunmaya, meşelâ gonçe diyüp tuṭaķ kaçd olına, nergis diyüp göz kaçd olına. La'lün deminde mu'ciz-i 'İsâdur ârzum-Vaşluñ serinde cennet-i a'lâdur ârzum.

Teşbih-i tesviye oldur ki 'aşîķ bir nesnesini ma'şûķuñ bir nesnesine beñzede meşelâ belün ü saçun gibi inceldüm-Ağızuñ gibi ḥâlüm teng oldu diye. Düşeli 'aşķ eline ben keşâķeş-Ķaşuñ yayı gibi ķaddüm ḥam oldu.

Teşbih-i 'aks oldur ki bunı aña beñzetdükden sonra dönüp anı buña beñzedeler, her birisini ber-vech-i şebeh beyân eyleyeler: Ten vuşlatuñ şafası ile cân gibi laţif - Cân fûrķatûñ küdüretiyle ten gibi keşif.

Teşbih-i izmâr oldur ki teşbih ğaraż olmaya (69a) belki ta'riẓle bir nesne nisbet itmek ola nişe ve niçün dimekle: Hûnî gözün ṭutam ki ḥarâmî degül-durur - Yağmalayup göñül evini nişe ķan doker.

Teşbih-i tafđîl oldur ki teşbih itdükden sonra müşebbeh olanda fazl işbât eyleye. Tâ zülfi-i tu-râ müşg-i Haṭâ güft dilem - Didem be-yakîni ki ḥaṭâ güft dilem - Miskest be-şad vech esir-i zülûfet - Güyâ ki be-ṭāvus-ı Haṭâ güft dilem. Mâh dirdüm ḥaddüne ey nûr-ı ‘âlem lîk Mâh-serv-ķâmet sükkerin-leb ‘anberin-perçem degül.

Zîkr-i Mecâzât

Ya‘nî mecâz-ı mürsel oldur ki vech-i şebeh ve müşâbehet olmazsınız ya‘nî mecâz ile, ve ma‘nâ-yı ḥaķîķî arasında ‘alâķa tâmm ola, eğer müşâbehetle olıcaķ isti‘âre olur, şöyle ki müşebbehün-bih ismini isti‘mâl idüp karîne ile müşebbeh kaşd iderler: bilgilü arslan ve atlu ķurd diyüp bahâdır kaşd itmek gibi. ‘Alâķa-i mu‘teberenüñ envâ‘ı çok, yigirmi beşe dek şaymışlardır, bu arada bir niçe şâyi‘ ü zâyi‘ olanı nazm olunup beyân olındı. Mübtediler ol emrden fi‘l-cümle tenebbühleri olsun tâ rüzigârı muķarrer ola.

Tesmiye-i çiz be-cüz ilh... Ya‘nî mecâz-ı mürsel ‘alâķasınıñ envâ‘ından birisi bir nesneye kendü cüz’inüñ adını ıtlâķ itmekdür. Raķibe göz didükleri gibi; göz raķib olanuñ cüz’idür, raķib olmasında maķşüd bu cüz’üñ fi‘li oldıysa bu cüz’üñ ismi ıtlâķ olındı, ğayri cüz’lerinin ismi ıtlâķ olunmadı; nitekim yâra ve mu‘âvin olana el dirler.

Tesmiye-i çiz be-kül ilh... Ya‘nî anuñ envâ‘ından birisi daķı bir nesneye kendüyi müstemil olan küllüñ adını ıtlâķ itmekdür; barmaķ ucına barmaķ adı ıtlâķ olunduĝı gibi. Kâle‘llahu ta‘âlâ Yec‘alüne eşâbi‘ahüm fi‘âzânihim mine‘ş-şavâ‘ iķ ğaraż mübâlaĝadur, güyâ ki cemî‘ barmaķlarını ķulaķlarına şoķarlar şâ‘iķadan nesne işitmemeĝün.

Tesmiye-i çiz be-nâm-ı sebeb. Ya‘nî anuñ envâ‘ından biri daķı bir nesneye sebebiniñ adını ıtlâķ itmekdür; ota yaĝmur adını ıtlâķ itdükleri gibi ki ra‘aynâ ğaynen ve ra‘aynâ matâren dirler, ya‘ni otarduķ yaĝmuru ya‘ni yaĝmur sebebiyle biten oti. Bu ķabildendür ki fülân atasınıñ ķanın yir dirler, ya‘ni yaĝmur diyet ki atasınıñ ķanı aña sebeddür.

Hem be-müsebbeb şînev ô-râ mişâl ilh... Ya‘nî anuñ envâ‘ından birisi daķı bir nesneye sebebiniñ adını ıtlâķ itmekdür, yaĝmura ot adını ıtlâķ itdükleri gibi ki emṭareti’s-suḥubü (69b)nebâte’l-cibâli dirler. Ya‘ni yaĝdurdı bulutlar taĝların otını ya‘ni yaĝmuru ki ota sebeddür, ot anuñ müsebbebidür.

Bâz be-mâ-kân ‘aleyh ilh... Ya‘nî anuñ envâ‘ından birisi daķı bir nesneye evvelde olduĝı ḥâlüñ adını ıtlâķ itmekdür; nitekim ķan iden kimesneyi ķışâş idüp öldürdükden sonra dirler ki tuşallüne ‘ale’l-kâtılı ya‘nî namâzını ķılasız kâtilün. Kışâş olınan kimesne ḥod ol ḥâletde maķtûldür kâtıl degildir. Zamân olan evvelde kâtıl adı zamân-ı evvelde ki adıyla tesmiye olındı; ve bu ķabildendir ki Allahu ta‘âlâ ḥazretlerinin ķavl-i şerifi ki Ve âtu’l-yetâmâ fi-emvâlihim ya‘nî bâliĝ olduķdan sonra viriñüz yetimlere mâllarını ya‘nî evvelde yetim olanlara; zîrâ ki bâliĝ olduķdan sonra yetim dinilmez.

Bâz be-çizi̇ ki bi-ẖâhed şüid ân... Ya' nî anuñ envâ'ından birisi dañi bir nesneye gelecek zamânda olacañ hâliṉ adını itlâk itmekdür. Henüz sañlanan şireye süci adı itlâk olındığı gibi, kâle'llahu ta'âlâ İnni erânî a'şıru ñamren. ey 'aşiren.

Tesmiye-i çiz be-nâm-ı mañal.. Ya' nî anuñ envâ'ından birisi dañi bir nesneye mañallinüñ adını itlâk itmekdür; nitekim tağı avladık ve oluñ ağıdırler; avlanan canavardur tağ anuñ mekânı ve mañallidür ve ağan şudur oluñ anuñ mañallidür.

Bâz be-hâl-i ân ki küned tesmiye.. Ya' nî anuñ envâ'ından birisi dañi bir nesneye kendüde hülül iden hâlün adını itlâk itmekdür; nitekim denizde bir kimesne ğarğ olsa gemide ğarğ oldu dirler. Gemi ki denizde hâldür deniz anuñ mañallidür denize hâlün adı itlâk olındı. Bunuñ emşâli ğarğu'l- 'aşık fi'l-câriyeti mişâli letâyif-i bedi' iyye üzerine binâ etmek kañilindendür. Eđerçi ki câriyeden murâd gemidür ammâ 'aşık lafzından soñra geminüñ lüğatlerinde bundan mülâyimi yokdur yine ancılâyın ğarğ olana câriye lafzından öñdin zıkr olınmağa 'aşıkdan mülâyimi yokdur ve illâ mişâl tamâm olurdu ğariğa recülün fi's-sefineti dimekle.

Tesmiye-i çiz be-âlet.. Ya' nî anuñ envâ'ından birisi dañi oldur ki bir nesneye âletinüñ adını itlâk itmekdür; nitekim du'â dileyüp âhir mâ bâd bir añsen-i zebân ve kelime-i şehâdet kaşdı iderler ki dil anuñ âletidür; ve bahâdır kimesneye eyü kılıçdur dirler eyü kılıç bahâdıruñ âletidür.

Yekülü't-tâlibü'l-fevzi El-Halîmî bi-Luţfi'llahi zi'l-fazli'l-'alîm Eydür ol ki tâlibdür fevzi ve zaferi bulmağ (70a) murâd ve maţlûb olan nesnelere ki Luţfullah El-Halîmidür Allahu ta'âlânun luţfına ve kirâmına istikâmet idüben ki ol Añlah fazl issi ve bilici Tañrıdur Kâle'llahu ta'âlâ va'llahu zü'l-fazli'l-'aẓim burda ihâm ve tevriye tarıķasınca 'ilm-i kâyile dañi işâret vardur ey el-med'uvv bi-luţfi'llah. Temmeti'r-risâle bi-' inâyeti'llahi'l-meliki'l-'ale'l-a'lâ. Hüve'l-bâķi

SONUÇ

Osmanlı'da Divan şairlerinin önemli bulduğı sanatların arasında mecâz, teşbîh ve tecnîs başta gelmekte olup bu sanatları izah etmek üzere birçok risale kaleme alınmıştır. Her ne kadar şiir ve şair değerdirmelerinde edebî sanatların direkt adları değil de hayal, nükte, i'câz, hüner gibi kriterler geçmekteyse de, analitik incelemeler yapıldığında bu kriterlerin genellikle bahsedilen bu üç sanata dayandığı anlaşılmaktadır. Esasen bütün edebî sanatların temeli bu sanatlardır demek pek yanlış olmaz. İşte bu sebeple olmalıdır ki Osmanlı şair ve yazarları teşbîh, tecnîs, mecâz konularına çok önem vermişler ve bu başlıklar altında risaleler kaleme almışlardır. Bunlardan birisi de Luţfullah Halîmî'nin tecnîs, teşbîh ve mecâzları anlatan risalesi olup, bu konular bazı belâgat kitaplarındaki tasnife göre farklı bir şekilde ele alınıp anlatılmıştır. Bu durum, bu konuların geçmişte çerçeve ve kapsamı kesin çizgilerle belirlenmiş konulardan olmayıp, farklı tasniflerle ele alınıp anlatılabildiğine de bir delil oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

COŞKUN, Menderes, "Edebi Sanatların Terim Olarak Divanlardaki Kullanımı Üzerine", Yeni Türkiye, Türkler, 11. cilt, 701-707, 2002.

COŞKUN, Menderes, "Edebî Terimler ve Aruzla İlgili Bir Eser: Ali b. Hüseyin Hüsameddin

Amâsi'nin Risâletün Mine'l-Arûz ve Istilâhi's-Şi'r'i", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 8, s. 97-130, İstanbul 2003.

DAĞLAR, Abdülkadir, "Hacı İbrâhim Efendi'nin "Şerh-i Belâgat"ı (Metin)" Turkish Studies, Volume 2/4 Fall 2007, s.321-370.

ERKAN, Mustafa, "Lutfullah Halîmî", DİA, C.15, İstanbul 1997.

KAÇAR, Mücahit, "Türkçe Te'lif Edilmiş Bir Belâgat Kitabı:Şerîfî'nin Hadîkatü'l-Fünûn İsimli Eseri", Türkiyat Mecmuası, C. 21/Güz, 2011.

SARAÇ, M.A.Yekta, "Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları", Journal of Turkish Studies, Harvard University, C. XXVII, s. 311-344, 2004.

SARAÇ, M.A.Yekta, "Türk Edebiyatında Belâgat ile ilgili Yazılan ilk Türkçe Eserlerin Değerlendirilmesi", Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri, 12-13 Nisan 2001.

ŞABAN, İbrahim, "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri", Şarkiyat Mecmuası, s. XVII, s.108-133, İstanbul 2011.